

УДК 373.5.091.2:373.5.035

DOI:

*Ольга Гершуненко, пошукач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЛІЦЕЮ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті висвітлюються принципи організації освітнього середовища сучасного ліцею як основи формування громадянської активності старшокласників. Зокрема розкривається зміст поняття “принцип” у психолого-педагогічному контексті, розглядаються загальнонаукові та специфічні принципи, які сприяють формуванню громадянської активності старшокласників.

***Ключові слова:** громадянська активність старшокласників; освітнє середовище ліцею; загальнонаукові принципи; специфічні принципи.*

Лит. 11.

*Olga Gershunenko, Searcher of the Pedagogy and Educational Management Department
Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University*

PRINCIPLES OF THE ORGANIZATION OF THE LYCEUM'S EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS THE BASIS OF FORMATION OF CIVIC ACTIVITY OF HIGH SCHOOL STUDENTS

The article highlights the principles of organization of the educational environment of a modern lyceum as a basis for the formation of civic activity of high school students. In particular, the meaning of the concept “principle” in the psychological and pedagogical context is revealed, general scientific and specific principles that contribute to the formation of civic activity of high school students are considered.

In the article the following principles were referred to the general scientific principles: maximum use of personal and developmental potential of the educational environment; taking into account the individual characteristics of the subjects of the educational process; social partnership, identity, tolerance. The following principles are specific: design; socio-cultural environmental diversity, invariance of conditions for the formation of civic activity of students; reflexivity, social contextuality, civic identification, interactivity.

According to the author, specific principles are decisive for the formation of civic activity. Thus, the design in the formation of civic activity involves the actualization of individual and creative potential of the lyceum student. The principle of socio-cultural environmental diversity indicates the multilevel involvement in the formation of civic activity of students of socio-cultural factors. The principle of invariance of conditions for the formation of civic activity of high school students involves enriching the educational environment with universal values of social, state and social reality, strengthening its socio-cultural development potential. The principle of reflexivity actualizes the possibility and ability of high school students to rely on their own experience as a sensory-empirical basis for the formation of civic activity in the educational environment. The principle of social contextuality defines education as a resource for effective social consolidation of society. The principle of civic identification of the individual indicates the need to organize such an educational environment that creates conditions, the possibility of forming civic activity of students, taking into account the peculiarities of the development of Ukrainian civil society. The principle of interactivity implies the interactive nature of preparing students for active socio-cultural activities in the educational environment of the lyceum.

The system of general scientific and specific principles aimed at organizing the educational environment of the lyceum creates conditions for the formation of civic activity of high school students and may well be a conceptual basis for modeling and designing this process in socio-cultural and innovative changes.

***Keywords:** civic activity of high school students; educational environment of lyceum; general scientific principles; specific principles.*

Постановка проблеми. У період становлення постіндустріального, інформаційного суспільства в Україні однією з найбільш актуальних проблем є формування громадянської активності особистості. Поруч із реформуванням усіх сторін життя суспільства, вкладених у побудову правової держави й демократичного суспільства, відбуваються інноваційні зміни і в освіті.

Перед ліцеями постало завдання – створити такі умови для освіти учнів, щоб випускники змогли не лише пристосовуватися до мінливого життя в суспільстві, але й планувати та здійснювати інноваційні зміни. Концепція модернізації освіти поставила перед освітніми закладами завдання формування в учнів багатofункціональних, предметних, метапредметних та особистісних компетенцій. Нові вимоги до

системи освіти та потреба у зміні освітньої парадигми отримали відображення і на законодавчому рівні. Останнім десятиліттям було прийнято нормативно-правові документи, які визначили стратегію розвитку освіти [5].

Так, у Законі України Про освіту (від 05.09.2017 № 2145-VIII) метою освіти є “всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору” [7].

У Концепції Нової української школи (2016) також наголошується, що “метою повної загальної середньої освіти є різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності” [9].

У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (від 03.10.2018 р. № 710-р) наголошується “на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти та у всіх складниках освіти, що дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов’язків, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії” [8].

Тож формування громадянської активності старшокласників у ліцеях є сьогодні однією з найактуальніших проблем.

Метою статті є висвітлення принципів організації освітнього середовища сучасного ліцею як основи формування громадянської активності старшокласників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження концептуальних основ формування громадянської активності, її змісту та структури зробили вчені І. Бех, Т. Богданова, Б. Вульф, Ю. Гришаєва, О. Зосимовський, Л. Марченко, Л. Панфілова, Л. Титаренко, О. Якуба та ін.

Основні проблеми формування громадянської активності особистості у своїх працях висвітлювали Л. Білик, С. Бойченко, О. Варецька, В. Вдовиченко, І. Грабовський, Л. Канішевська, М. Колесник, Т. Коростильова, В. Ксюковський, Т. Кучер, О. Любарська, Л. Манчуленко, Л. Назаренко, В. Панок, О. Познанська, Н. Ситнікова, Г. Тарасенко та ін. Проте принципи організації освітнього середовища сучасного ліцею як концептуальна основа формування громадянської активності старшокласників залишаються ще недостатньо висвітленими.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визнаючи значну роль освітнього закладу як одного з найважливіших громадських інститутів, який формує особистість громадянина, здатного брати активну участь у житті держави, суспільства, соціалізуватися в умовах соціокультурних та педагогічних інновацій, держава визначає вимоги до освітньої реформи, яка має: сприяти отриманню учнями громадянської освіти протягом усього життя та у всіх освітніх середовищах; забезпечити стратегічне лідерство ліцеїв як майданчиків для формування громадянської активності старшокласників; сприяти громадянській освіті через учнівську громаду, неформальний та прихований зміст освіти, а також через ефективні зв’язки з навколишнім мікро- та макросоціумом [2]. Сучасні вчені вважають, що роль освітніх закладів у формуванні громадянської активності є провідною (А. Аніщенко, Н. Богомоллова, О. Назарчук та ін.) [2; 5; 10].

Проте, незважаючи на значний досвід ліцеїв формування громадянської активності особистості, варто зазначити, що традиційні форми організації освітнього процесу мають недоліки, до яких треба віднести: освітній процес, не орієнтований на отримання учнями позитивного соціокультурного досвіду діяльності як свідомих та активних громадян демократичного суспільства; наявність стійких стереотипів діяльності, мислення і поведінки у педагогів, спрямованих на передачу фактичної інформації, ціннісних тверджень у декларативній формі; недостатність використання ресурсів освітнього середовища вчителями й адміністрацією школи.

Дослідники (Д. Акімов, О. Баранков, Л. Семенюк та ін.) відзначають, що сформована громадянська активність як результат виховання, багато в чому залежать від слабо керованих компонентів освітнього простору ліцею: середовища, традицій, часу [1; 3; 11]. Тож при моделюванні та проектуванні освітнього середовища необхідно врахувати, що особистість старшокласника

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЛІЦЕЮ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

виступає як суб'єкт, який формує своє середовище, залежно від власних уявлень про навколишній світ і уточнює свою громадянську ідентичність у конструюванні несуперечливого світу навколо себе [3].

У зв'язку з цим на перший план виступає проблема створення працівниками ліцею, батьками спільно зі старшокласниками комфортного освітнього середовища та визначення принципів його організації для формування громадянської активності ліцеїстів. Визначення загальнонаукових та специфічних принципів дасть змогу створити стійку модель освітнього середовища ліцею, що сприятиме формуванню громадянської активності старшокласників [1].

Термін "принцип" визначається нами як основне, вихідне положення теорії, вчення, світогляду, теоретичної програми. У педагогіці принципи розглядаються як "вихідні установки, загальні позиції, методологічні орієнтири", керуючись якими можна здійснювати проєктування та моделювання освітніх систем [3].

Для створення успішного освітнього середовища, спрямованого на формування громадянської активності старшокласників, необхідно залучити їх до активної участі в житті ліцею та навколишнього соціуму, урахувавши загальнонаукові та специфічні принципи. Адже розв'язуючи проблеми та врегульовуючи суперечності спільно з однолітками та педагогами, вивчаючи права й обов'язки громадянина, закріплені в Конституції, старшокласники набувають досвіду життєдіяльності в демократичній громаді [11].

До загальнонаукових принципів ми віднесли такі: максимального використання особистісно-розвивального потенціалу освітнього середовища; урахування індивідуальних особливостей суб'єктів освітнього процесу; соціального партнерства, ідентичності, толерантності (І. Бех, Н. Жидкова, О. Назарчук та ін.) [4; 6; 10].

До специфічних належать принципи: проєктування; соціокультурного середовищного різноманіття, інваріантності умов формування громадянської активності учнів; рефлексивності, соціальної контекстуальності, громадянської ідентифікації особи, інтерактивності.

Розглянемо спершу загальнонаукові принципи, які впливають на формування громадянської активності ліцеїстів.

Принцип врахування індивідуальних особливостей суб'єктів освітнього процесу вимагає організації сукупності компонентів (предметно-просторових, соціальних, комунікативних, медійних тощо)

освітнього середовища, які забезпечать можливість розвитку всіх суб'єктів з урахуванням індивідуальних особливостей [3].

Принцип толерантності при організації освітнього середовища ліцею передбачає формування системи соціальних зв'язків, що сприяють встановленню гармонійних відносин між суб'єктами освітнього процесу, усунення або "локалізації" "осередків нетерпимості" стосовно інших. Принцип толерантності – це системотвірний принцип, що забезпечує становлення унікального механізму існування різних угруповань (великих і малих) чи учнівських об'єднань в освітньому середовищі ліцею, соціальну безпеку. Цей принцип передбачає не просто встановлення відносин терпимості, поваги, співчуття щодо інших в освітньому середовищі ліцею, а й уміння співіснувати, сприяти, співпрацювати з "іншими", "не своїми", у тому числі й з тими, хто має іншу точку зору на щось [2].

Принцип ідентичності вказує на необхідність організації освітнього середовища з урахуванням того, що ідентичність є феноменом, який виникає з діалектичного взаємозв'язку індивіда й суспільства, а також реалій розвитку української державності в сучасних умовах [5].

Принцип соціального партнерства передбачає об'єднання зусиль учителів, батьків, учнів, громадських організацій для вирішення спільних цілей у процесі формування громадянської активності учнів в освітньому середовищі ліцею. При цьому досягнення цілей відбувається у процесі спільної колективної діяльності, що приводить до позитивних ефектів, які поділяються всіма учасниками. В основі реалізації цього принципу є взаємовигідна співпраця, тобто розуміння того, що без інших, без реалізації їх інтересів, власний інтерес не реалізувати. Цей принцип передбачає не лише практичне спільне прийняття рішень, а й взаємну відповідальність [1].

Принцип максимального використання особистісно-розвивального потенціалу освітнього середовища орієнтує педагогічних працівників на дотримання таких умов: особистісна значимість змісту та структури освітнього середовища для самого старшокласника; наявність в освітньому середовищі культурних подій, заходів, що об'єднують ліцеїстів, вчителів, батьків і громадські організації та надають можливість особистості для саморозвитку й самоактуалізації; проєктування освітнього середовища педагогами у трьох координатах (час, простір та дія; цільова, смислова, причинново-наслідкова координати; стереоскопічність, об'ємність, повнота

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЛІЦЕЮ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

відображення зв'язків та відносин реального світу). Реалізація цього принципу забезпечує розвиток учнівського й педагогічного колективів [4].

Розглянемо докладніше специфічні принципи організації освітнього середовища ліцею.

Принцип проектування передбачає створення під час здійснення проекту нового, значущого продукту. Тому проектування при формуванні громадянської активності передбачає актуалізацію індивідуально-творчого потенціалу ліцеїста. Громадянська активність старшокласника вимагає своєї реалізації у діяльності, причому продукт діяльності є засобом врегулювання суперечностей між соціально складною проблемою, що сприймається як особистісно значуща, і потребою особистості, а сама діяльність є основою, що пов'язує соціум і особистість. При цьому можна говорити про формування у старшокласників, поряд з громадянською активністю, громадянської позиції в процесі спільної з учителем розробки інноваційних соціальних проєктів. Цей принцип безпосередньо пов'язаний зі зміною освітнього середовища. Діяльність учнів під час реалізації цього принципу спрямована на реконструкцію вже наявних і створення нових об'єктів, які виконують соціальні функції. Виявляючи активність, учень перетворює освітнє середовище, домагаючись реалізації свідомо поставлених ним самим цілей [5].

Завдяки тому, що в процесі соціального проектування старшокласником усвідомлюються сенси його соціокультурної діяльності, які оформлюються у соціальні та суспільні цінності, формується та набуває конкретних обрисів його громадянська активність [6]. Цей принцип покликаний забезпечити усвідомлення сенсів участі у продуктивній соціокультурній діяльності та стимулювати сферу самосвідомості ліцеїста, його цілеспрямовану діяльність.

Принцип соціокультурного середовищного різноманіття вказує на різнорівневу включеність у формування громадянської активності учнів таких соціокультурних факторів, як сім'я, навколишній соціум, освітній заклад, організації культури, етнокультурне середовище, педагогічний колектив, муніципальна система освіти, регіон проживання, суспільство загалом [5].

Принцип інваріантності умов формування громадянської активності старшокласників, передбачає поряд з оптимізацією змісту суспільних дисциплін та врахуванням соціокультурних особливостей середовища, збагатити його загальнолюдськими цінностями

соціальної, державної та суспільної реальності, посиливши соціокультурний розвивальний потенціал. Д. Акімов зазначає, що за наявної тенденції гуманізації освіти на смисловий рівень мають бути виведені такі проблеми: ментальні риси народу; державна мова; громадянські цінності: свобода, обов'язок, честь, справедливість; цінності православної, християнської, релігійної культури [1].

Принцип рефлексивності актуалізує для старшокласників можливість і здатність спиратися на власний досвід як чуттєво-емпіричну основу формування громадянської активності в освітньому середовищі [3].

На основі досвіду власних "переживань" ліцеїст здатний розуміти інших (однолітків, вчителів, батьків та ін.), оскільки ці переживання, вже є в його минулому соціокультурному досвіді, він вже переживав щось подібне в навколишньому середовищі. Старшокласники охоче звертаються до свого життєвого досвіду, переносячи його і на соціокультурну діяльність. Для ліцеїста рефлексія виступає як спосіб діяльності, що дає змогу коригувати поведінку, відносини з однокласниками, вчителями у процесі спілкування чи педагогічної взаємодії [2].

Рефлексія також є універсальним методом розвитку свідомості старшокласника (світоглядів, цінностей, позицій) та основним механізмом осмислення своїх дій, успіхів і невдач в освітньому процесі, особистісних досягнень. У разі труднощів з урахуванням рефлексивного аналізу здобувач освіти може перебудувати свої дії або переосмислити свій колишній індивідуальний досвід [4].

Рефлексія спрямована на самоорганізацію учня через осмислення себе та своєї соціокультурної діяльності загалом. Вона забезпечує готовність ліцеїста діяти в соціальних ситуаціях, виявляти гнучкість у прийнятті рішень, постійну націленість на пошук нових нестандартних рішень соціокультурних завдань (мікро- та макросоціуму). Дотримання принципу рефлексивності вимагає від вчителя забезпечення в освітньому процесі ліцею осмислення соціальних і суспільних цінностей та соціокультурної діяльності [4].

Принцип соціальної контекстуальності визначає освіту як ресурс ефективної соціальної консолідації суспільства. Він актуалізує можливість організації освітнього середовища для спільної соціокультурної діяльності громадянського суспільства та освітнього закладу, формування громадянської активності та культурної ідентичності особистості старшокласників. Крім

того допомагає визначити важливі соціальні ефекти освіти, які залежно від соціального контексту можна розглядати, за О. Баранковим, як “соціальний ліфт” чи дорогу “вгору”, або як “соціальний колодязь” чи дорогу “вниз”; побудувати в освітньому середовищі ліцею відносини партнерства, співпраці, підтримки для розвитку вільної особистості, формування ключових та особистісних компетенцій [3].

Принцип громадянської ідентифікації особистості свідчить про необхідність організації такого освітнього середовища, що створює умови, змогу формування громадянської активності учнів з урахуванням особливостей розвитку українського громадянського суспільства. Він орієнтує використання у формуванні громадянської активності таких важливих ресурсів середовища, суспільства та держави, як символи, соціокультурні орієнтації, конституційний лад, цілісність, неподільність і безпеку держави, інтернаціоналізм українського народу як історико-культурної цінності [2].

Принцип інтерактивності передбачає інтерактивний характер підготовки учнів до активної соціокультурної діяльності в освітньому середовищі ліцею та заснований на уявленні про цінність процесу формування громадянської активності у педагогічній взаємодії зі старшокласником, формуванні його власного ставлення до сім’ї, суспільства, держави. Як уже зазначалося, громадянська активність ліцеїстів формується у системі відносин із однолітками, педагогами, представниками громадськості у процесі спільної діяльності. При цьому важливо зазначити, що не тільки єдність спільних цілей активізує позицію учня, а й ставлення до них як до суб’єктів освіти, що взаємодіють, в умовах освітнього середовища сучасного освітнього закладу [5].

Оскільки змістом діяльності в освітньому середовищі ліцею є взаємодія педагогів та ліцеїстів, ліцеїстів і адміністрації, ліцеїстів та батьків, то й змістом підготовки до активної участі в соціальному житті суспільства має бути інтерактивна взаємодія, зокрема: включеність та використання комунікативних, партисипативних і проблемно-пошукових способів, форм, засобів, які надають ліцеїсту можливість вільної діалогічної самореалізації при спілкуванні з іншими (однолітками, вчителями, значними дорослими), соціумом, світом культури, навколишнім природним світом. Подібні методи комунікативної взаємодії успішно реалізуються під час дискусійного обговорення проблем взаємовідносин та взаємодії особистості, суспільства, держави [6].

Принцип інтерактивності передбачає також посилення уваги до проблем спілкування та партисипативної взаємодії в освітньому середовищі ліцею у процесі формування громадянської активності учнів. У процесі педагогічного спілкування учень опановує техніку та технологію комунікативного спілкування і партисипативної взаємодії, медіатехнології, також у нього формується позитивна “Я-концепція”, відбувається розвиток таких важливих якостей: емпатія, толерантність, ініціативність, відповідальність, самостійність, а також виробляються рефлексивні вміння [11].

Обґрунтовуючи принцип інтерактивності, ми у своєму дослідженні дійшли висновку, що сам освітній процес також важливий для формування громадянської активності, як і його результат, і цінність освоєння тієї чи тієї навчальної дисципліни ґрунтується на набутті знань та соціального досвіду в умовах освітнього середовища школи. Відповідно до цього, цей принцип вимагає розподілу відповідальності між учасниками освітнього процесу за ефективність та продуктивність навчання, бо інтерактивне навчання – це навчання, що вимагає взяття на себе зобов’язань і відповідальності щодо активного використання всіх наявних можливостей та ресурсів щодо застосування результатів у соціальній поведінці, мисленні, тобто співвіднесеність особистісних смислів зі світом соціальних значень та цінностей держави, особистості, суспільства й культури [6].

Висновок. Вищевикладене дозволяє дійти висновку про те, що система загальнонаукових і специфічних принципів, спрямована організація освітнього середовища ліцею, створює умови для формування громадянської активності старшокласників і цілком може бути концептуальною основою для моделювання й проектування цього процесу за умов соціокультурних та інноваційних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акімов Д. І. Стимулювання громадянської активності в українському суспільстві як проблема соціоінженерної діяльності: дис. канд. пед. наук. Харків. 2004. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/335925.html>.
2. Аніщенко А. П. Педагогічні умови активізації територіальної громади як фактора соціалізації старшокласників. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2009. №2. С. 270–277.
3. Баранков О. Г. Воспитание гражданской активности учащихся в разновозрастных группах по месту жительства: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 1992. 232 с.

**ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЛЩЕЮ
ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

4. Бех І.Д. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Збірка наукових праць Інституту проблем виховання НАПН України. 2016. (Кн. 1). С.20.
5. Богомолова, Н. М. Формування громадянина в системі загальноосвітніх навчальних закладів в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 4. С. 76–80.
6. Жидкова Н. М. Розвиток громадянської активності старшокласників. *Історія та правознавство*. 2010. № 31. С. 4–5.
7. Закон України “Про освіту”. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
8. Експертна оцінка проекту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні. URL: http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html.
9. Концепція НУШ. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/novaukrainska-shkola-compressed.pdf>
10. Назарчук О.А. Образовательная среда школы как условие формирования гражданской активности учащихся: автореф. дис. канд. пед. наук. Ростовский институт повышения квалификации профессиональной переподготовки работников образования. Пятигорск. 2014. 25 с.
11. Семенюк Л. М. Психология гражданской активности (особенности и условия развития). Воронеж, 2006. 196 с.
4. hruppakh po mestu zhytelstva [Education of civic engagement of students in different age groups at the place of residence]. *Candidate's thesis*. Kyiv, 232 p. [in Ukrainian].
4. Bekh, I. D. (2016). Patriotychne i hromadyanske vykhovannya: punkt zitknennya ta liniya rozmezhuвання [Patriotic and hromadyanskoe vyhovannya: point zitknennya and line of demarcation]. *Theoretical and methodological problems of raising children and school youth. A collection of scientific works of the Institute of Educational Problems of the National Academy of Sciences of Ukraine*. (Book 1). pp. 20–32. [in Ukrainian].
5. Bohomolova, N. M. (2014). Formuvannya hromadyanyina v systemi zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv v umovakh rozvytku hromadyanskoho suspilstva v Ukraini [Formation of the hromada in the system of primordial illuminating primary mortgages in the minds of the development of the hromadyansky suspenstvo in Ukraine]. *Scientific notes of Nizhny State University named after M. Gogol. Psychological and pedagogical sciences*. No. 4. pp. 76 – 80. [in Ukrainian].
6. Zhydkova, N. M. (2010). Rozvytok hromadyanskoyi aktyvnosti starshoklasnykiv. [Development of community activity of high school students]. *History and jurisprudence*. No.31. pp. 4–5. [in Ukrainian].
7. Zakon Ukrainy “Pro osvitu” [Law of Ukraine “On Education”]. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. [in Ukrainian].
8. Ekspertna otsinka proektu Kontseptsii hromadianskoi osvity ta vykhovannia v Ukraini [Expert assessment of the draft Concept of Civic Education in Ukraine]. Available at: http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html. [in Ukrainian].
9. Kontseptsiya NUSH [NUS concept]. Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/novaukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian]
10. Nazarchuk, O.A. (2014). Obrazovatel'naya sereda shkoly kak uslovye formyrovannya hrazhdanskoy aktyvnosti uchashchikhsya [The educational environment of the school as a condition for the formation of civic engagement of students]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Pyatyhorsk. 25 p.
11. Semenyuk, L. M. (2006). Psikhologiya grazhdanskoy aktyvnosti (osobennosti i usloviya razvitiya) [Psychology of civic activity (features and conditions of development)]. Voronezh, 196 p.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2022

